

УКРАЇНСЬКИЙ ВИМІР ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ КРІЗЬ ПРИЗМУ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ

Стаття присвячена теоретичним і практичним аспектам тенези та функціонування історичної пам'яті про Другу світову війну. Розглядаються питання, пов'язані з особливостями колективної та індивідуальної пам'яті про тогочасні події, а також основні напрями державної комемораційної політики.

Ключові слова: Друга світова війна, нацизм, Україна, окупація, історична пам'ять, меморіалізація, комеморація.

Сучасні виклики та процеси значною мірою змінили сприйняття історичних явищ та пам'яті про них. Минуле завжди було зручним полем для політичних спекуляцій. Апеляція до певних сегментів історичної пам'яті давала в руки політиків потужні важелі мобілізації суспільства в цілому чи окремих його груп. Нинішній рівень розвитку інформаційних систем, технологій маніпулювання масового свідомістю перетворює ці можливості на дійовий чинник, що впливає на морально-психологічний тонус не тільки в середині однієї країни, а й транслює інтенсивні імпульси назовні, спроможні в одних випадках зблизити, примирити різні держави чи народи, а в інших, – внести напругу у відносини між ними. Таким чином історична пам'ять в сучасному світі перетворюється на глобальний чинник, що має власну об'єктність і суб'єктність. Саме тому постала проблема цілеспрямованого вироблення відповідної системи заходів у цій сфері, що набули статусу політики національної пам'яті.

Особлива актуальність цих питань для сучасної України диктує необхідність їхнього детального і глибокого теоретичного осмислення, а також вироблення продуманих моделей державної політики історичної пам'яті.

Якщо психологи, педагоги, медики вивчають феномен пам'яті досить давно, то історики – порівняно недавно. Німецький історик Й. Г. Дройзен висловив думку про те, що спогади є частиною сутності людини й суспільства, і в цьому сенсі – предметом та ознакою історії [4]. У 1925 р. учень Е. Дюркгейма М. Хальбвакс у праці «Пам'ять та її соціальні умови» вводить поняття «колективна пам'ять», що трактується як соціальний феномен, необхідний для функціонування й виживання суспільства, те спільне, що конститує суспільство та є запорукою його ідентичності [6].

Французькі дослідники у 60-ті роки почали активно вивчати колективні ментальності. Найбільший інтерес викликає тема комеморації,

зпочаткована Ф. Арьесом [6; 11]. На цій основі досліджувалась політика коменорації, тобто ідентифікація та опис тих подій, ідей, історичних постатей, які обираються владними чинниками для фіксації, збереження й актуалізації в пам'яті [30, с. 30–35].

Водночас із М. Хальбваксом природу та функції колективних спогадів почав вивчати німецький дослідник А. Варбург. Він інтерпретував мистецькі твори як «образотворчі символи культури, що демонструють власну культурну ідентичність», з тим певним колом людей, у якому вони творилися. Прагнучи вивчати «загальну антропологію» через образотворчу символіку, А. Варбург розвинув теорію «соціальної пам'яті», а також розмірковував над тим, як вона маніфестується в зображеннях. Увесь існуючий фонд зображень і жестів, створений людською цивілізацією, а також те, як з ним поводять себе люди, вчений називав «соціальною пам'яттю», а сам культурний ареал їхнього розповсюдження – «спільнотою тих, хто згадує» [7].

Цей напрям досліджень набув подальшого розвитку в працях Я. Ассмана з теорії культурної пам'яті. Трактуючи культуру як форми мислення, ментальності, духовне життя на індивідуальному й груповому рівнях, у мові, мистецтві, символах, ритуалах, Ассман та його послідовники вивчали «універсальне поле взаємодії способу мислення, практики і соціальних інститутів» [9, с. 49]. Таке розуміння сутності культури можна порівняти з визначенням М. Вебера: «Емпірична реальність є для нас «культурою» тому, що ми співвідносимо її з ціннісними ідеями...» При цьому акцентується, що «культура охоплює ті – і тільки ті – компоненти дійсності, які в силу згаданого співвіднесення з цінністю стають значними для нас» [14, с. 374].

Ю. Арнаутова розуміє під культурною пам'яттю «форму трансляції та актуалізації культурних смислів. Водночас це і узагальнююча назва для всього «знання», що управляє переживаннями, діями, всією життєвою практикою людей у рамках спілкування і взаємодії в соціальних групах та в суспільстві в цілому і яке підлягає повторенню і заучуванню, що відбувається з покоління в покоління» [9, с. 49]. У цьому сенсі простежується відмінність культурної пам'яті як від науки, так і від комунікативної пам'яті, заснованої на повсякденному досвіді окремих людей та груп. Під комунікативною пам'яттю він розумів спогади сучасників подій, пов'язані з недавнім минулим. Перебуваючи в залежності від інтенсивності щоденного спілкування, така пам'ять є неформальною, не оформленою відповідною атрибутикою та обрядовістю ритуалом. Культурна пам'ять є результатом суспільних і культурних обставин, а її змістом виступають давніші події, вона формує уявлення про минуле у вигляді образів, традицій, символів, що відсепаровуються,

ретельно фіксуються, кодуються й підтримуються ритуально. Цей вид пам'яті існує тільки в межах писемної культури, що «заморожує» пам'ять, творить єдиний «канон». При цьому крім культурної та комунікативної пам'яті Ассман виокремлює ще й міметичну пам'ять, що передбачає запам'ятовування за допомогою імітаційного повторення дій, та «пам'ять речей» зі щоденного побуту, яка здійснює «прив'язку» людини до світу, в якій вона живе [20].

Культурна пам'ять щільно пов'язана з соціальними групами, для яких вона є невідмінною умовою самоідентифікації, зміцнення в них відчуття єдності, консолідації та власної своєрідності й самодостатності. В теорії Ассмана культурна пам'ять має реконструктивний характер, інакше кажучи, імпліковані в ній ціннісні ідеї, ступені релевантності, як і все «знання про минуле», що нею транслюється, безпосередньо пов'язані з актуальною, значимою (знаковою для даного моменту) ситуацією в житті певної групи чи спільноти [2, с. 21; 3, с. 9].

У зв'язку з порівняльно-історичним підходом до культур згадування та специфічним для них способів мнемотехніки перебуває ще одне важливе питання: як виникає пам'ять культури, з яких форм комунікативної («живої») пам'яті формується культурна пам'ять?

Враховуючи спрямованість та зміст концепції історичної пам'яті саме про Другу світову війну, надзвичайної теоретичної ваги набуває твердження Я. Ассмана про те, що «протоформою будь-якої культури згадування» є пам'ять живих про мертвих, поминання останніх [2, с. 61–63]. Поняття «минуле» виникає тоді, коли усвідомлюється межа між «вчора» і «сьогодні». Смерть є «первісним досвідом» для сприйняття цієї відмінності [10]. На цьому підґрунті формується споріднена культурній пам'яті історична пам'ять. Якщо перша заснована на культурно-мовних символах, то друга – переважно на етнополітичних. В останньому випадку йдеться про переживання (індивідуальне чи спільне) подій минулого, генерування певних схем, міфів, знань про них, меморіалізацію і вшанування тощо.

Для розуміння механізмів згадування/пам'яті важливо з'ясувати співвідношення індивідуальної і колективної (соціальної) пам'яті. М. Хальбвакс робив наголос на колективній пам'яті, вважаючи, що пам'ять індивіда існує остільки, оскільки він є унікальним продуктом «пересічення груп». Тобто, індивідуальна пам'ять структурується груповими ідентичностями. При цьому ідентичність у даному випадку трактується як соціальна чи національна ідентичність (приналежність до певної соціальної чи національної, рідше – конфесійної чи етноконфесійної групи людей).

Той же М. Хальбвакс обстоював думку про антагонізм між соціальною пам'яттю та історичним знанням. Надалі в науковому середовищі

відбувались дискусії, в результаті яких ці явища суттєво зблизились. За словами П. Гірі, «коли постулюють дихотомію колективної пам'яті та історії, випускають соціальний та культурний контекст, у якому перебуває сам історик». Натомість історичному знанню приписують об'єктивність та позаісторичність, на які воно не може претендувати в силу відомих причин. «Історики працюють з деякою метою – по суті задля того, щоб формувати колективну пам'ять історичного цеху і, врешті-решт, суспільства, в якому живуть. Науковий пошук прагне до того, щоб перетворити колективне розуміння минулого» [16, с. 116].

Д. Фентресс та К. Уайкем у праці «Соціальна пам'ять» [5] виклали таку концепцію пам'яті, яка, з одного боку, віддає належне колективним аспектам свідомої життєдіяльності особистості, а з іншого, – залишає за нею широкий простір для вибору. З цієї причини автори ведуть мову не про соціальну свідомість, а про соціальну пам'ять. На питання, як індивідуальна пам'ять трансформується у соціальну, вони відповідають так: це відбувається в процесі комунікації. Інакше кажучи, спогади, якими одна людина ділиться з іншими, є для них релевантними.

Характеризуючи цей процес, Л. Репіна зазначає, що пам'ять може бути соціальною тільки тоді, коли її можна передати, а для цього вона має бути артикульована, що можливе за допомогою не тільки мови, а й ритуалів, зображень і т.д. Однак образи можна передати, тільки якщо вони конвенціональні й спрощені; конвенціональні, тому що образ повинен мати сенс для всієї групи, а спрощені, остільки для того, щоб мати загальний сенс та можливість передачі, складність образу має бути зведена до мінімуму. Індивідуальні спогади включають особисті переживання, багато з яких важко артикульовати, і тому образи індивідуальної пам'яті завжди багатші, ніж більш схематичні колективні образи. Образ, занесений в соціальну пам'ять, – це певна спільна ідея, поняття, що взаємодіє з іншими поняттями» [24, с. 324–325].

Водночас жорсткої межі між індивідуальною та соціальною пам'яттю не існує. Особисті враження людей насправді є синтезом персонального і колективного переживання тієї чи іншої події. Люди запам'ятовують здебільшого й в основному ті події, в яких брали участь інші члени даної спільноти, тому до складу їхніх спогадів входить і «персональна ідентичність» і «тканина оточуючого суспільства», що вважається одним із засобів відтворення соціальних зв'язків.

Однак соціальна група – це не просто сукупність індивідів, а впорядкована певними чи зафіксованими угодами система відносин і взаємодій. Тому і соціальна пам'ять – це не проста суміш спогадів багатьох членів групи, а складний симбіоз персональних переживань, сплавлених з колективними. Саме останні дають усвідомлення єдності, приналежності

до соціуму [27]. Вчені виокремлюють первинні й вторинні соціальні групи. Перші засновані на емоційних зв'язках (сім'я, коло друзів і т. ін.) [27]. Їхня групована пам'ять є значимою лише в межах даної групи. Члени вторинних груп об'єднані особливими практичними інтересами, що надає їхнім взаєминами переважно надособистісного характеру (виробничі колективи, творчі спілки, політичні партії, громадські об'єднання тощо). Колективна пам'ять, що утворюється під час і в процесі функціонування таких груп, є результатом комунікації і слугує для її консолідації, орієнтації та організації на виконання певних завдань, фіксації досвіду, та його засвоєння і використання всіма членами колективу. В цьому випадку виникає власна мова (жаргон), масив недокументованих і документованих знань, технологічні навички та вміння, традиції, умовності і т. ін. [28].

Кожна соціальна група продукує власну пам'ять. Та поряд з малими й великими соціальними групами суб'єктом – носієм групової пам'яті може виступати також масова спільнота, макро-соціуми та цілі суспільства. У таких спільнотах пам'ять фіксує в якості імперативної, домінуючої цінності події, пов'язані зі спільною історичною долею, державною, національною чи конфесійною приналежністю.

Принципово важливого значення набуває питання про достовірність того, що зберігає і ретранслює соціальна пам'ять. На думку Л. Репіної, соціальна пам'ять є «вибірковою, а часто ще й спотвореною чи неточною». Однак вона не обов'язковою завжди є такою. «Вона, дійсно, може бути дуже точною, коли люди вважають соціально значним щодня згадувати і переказувати подію так, як вона була спочатку пережита. Таким чином безплідні суперечки про те, відіграна вона чи ні, будуть продовжуватися вічно, коли розглядати пам'ять як певну ментальну властивість, що може бути описана в ізоляції від соціального контексту. Те, що спотворює соціальну пам'ять, є не якимось дефектом у процесі запам'ятовування, а швидше серією зовнішніх обмежень, що зазвичай накладаються суспільством...» [24, с. 326]. Дослідниця звертає увагу й на ту обставину, що передача «правдивої» інформації – лише одна з багатьох соціальних функцій, які пам'ять виконує за різних умов. Більше того, на соціальне значення й місію пам'яті мало впливає її відповідність реальності. Наша впевненість у тому, що збережені образи подій минулого відповідають дійсності, може бути вірною тільки стосовно персональної пам'яті, оскільки ми можемо (хоча і не завжди) перевірити їх у контексті інших спогадів. Та оскільки в соціальній пам'яті образи незрідка пов'язані з обставинами, учасниками чи свідками яких ми не були, то у нас відсутні можливості, повернувшись до них, включити ці образи в контекст інших спогадів [24, с. 326].

Соціальна пам'ять відображає колективний досвід, є ферментом самоідентифікації певної спільноти, даючи їй збірне, консолідоване від-

чуття минулого, орієнтуючи в теперішньому й майбутньому. Звичайно, точкою відліку цих процесів виступають певні історичні події. Але для колективної пам'яті не має принципового значення історична достовірність цих образних блоків. Більшого значення набувають функціональні процеси: способи трансформації історичних фактів і процесів у образи, формування типових моделей нарративу (в жанрах легенд, билин, анекдотів, переказів, мистецьких творів і т.п.), завдяки яким люди переживають і трактують ті чи інші події. Одним з важливих етапів відбору й фільтрації фактів є їхня концептуалізація, переформатування у версії чи «історії». Саме на цьому етапі відбувається вилучення минулого з контексту й перетворення на самоцінні фрагменти з відповідними ідеологічним чи емоційним забарвленням.

Як це не парадоксально, коли йдеться про такий багатовимірний, суперечливий, багато в чому делікатний феномен, колективна (соціальна) пам'ять є об'єктом закону попиту й пропозиції. Аби зберегтися за межами скороминучого сьогодення та в ході передачі й обміну, на пам'ять про певні події має існувати попит, який визначається соціальними, культурними, ідейно-політичними, етноконфесійними, історичними чинниками [24, с. 328].

Тут ми впритул підходимо до питання про історичному пам'ять. Сучасні дослідники вважають її іншим рівнем соціальної пам'яті, на якому також відбувається фіксація й ретрансляція соціального досвіду (однак лише того, що, з точки зору влади, згуртовує спільноту, формує консolidоване сприйняття колективного минулого). Основним завданням історичної пам'яті є формування спільної, «національної» моделі історичного минулого, що становить фундамент національної ідентичності. У цьому випадку головним суб'єктом процесу формування історичної пам'яті стає держава.

Власну концепцію історичної пам'яті створив Д. Лоуенталь, який у праці «Минуле – чужа країна» до основних її ознак відносив нарратив та виразну ідеологічну упередженість [22].

Інший відомий вчений П. Рікер у книзі «Пам'ять, історія, забуття» вважає особливістю історичної пам'яті те, що вона є офіційною, санкціонованою владою, публічно декларованою. На індивідуальному, груповому й соціальному (колективному) рівнях історична пам'ять значною мірою конструюються завдяки «пропозиції згори», нав'язуванню людям певних уявлень і стереотипів про минуле, оформлене у відповідні ритуали, меморіальні церемонії. Головна місія історичної пам'яті – закріплення спільної ідентичності [25].

П. Конкертон («Як суспільства пам'ятають») висловлює думку про те, що «наше сприйняття теперішнього великою мірою залежить від нашого знання про минуле і наші образи минулого зазвичай слугують для

легітимізації існуючого соціального ладу. І все ж ці аргументи, хоча й загально вірні, у такому вигляді є недостатніми. Бо, на мою думку, образи минулого та зібране у пам'яті знання про минуле передаються та підтримуються через (більш чи менш ритуалізоване) відтворення / перформенс або певного роду дійство» [21, с. 18].

Конкретизуючи технологію формування історичної пам'яті, В. Артюх зауважує, що матриця історичної свідомості кожної особистості закладається за допомогою шкільного курсу історії. Поступово початково *tabula rasa* досвіду індивіда наповнюється конструктами й образами, запропонованими владними структурами (за цим слід бачити певний політичний інтерес). Шляхом ототожнення людей зі сконструйованою моделлю історичної пам'яті в процесі їхньої соціалізації відбувається конституювання й самого феномену нації. При цьому йдеться про модель пам'яті, позбавленої внутрішніх суперечностей, тобто, максимальної спрощеної [12].

Важливі положення містять концептуальні напрацювання П. Нора, який називає рух пам'яті останнього тридцятиліття «меморіальною епохою». Він вважає, що важливу роль в актуалізації пам'яті відіграла «демократизація історії», рух за емансипацію народів, окремих соціальних груп, поява різних форм пам'яті меншин, для яких «відновлювання», «повернення» власного минулого стало неодмінною умовою їхньої самоідентифікації. Саме в цьому руслі французький вчений розгортає свої міркування про деколонізацію історичної пам'яті донедавна пригноблених народів, а також соціальних, релігійних, сексуальних меншин (для них утвердження своєї групової пам'яті є рівнозначним їхньому визнанню в суспільстві). Дослідник виокремлює ще один тип деколонізації, притаманний народом, що перебували під владою тоталітарних режимів: вивільнення їхньої історичної пам'яті від ідеологічних каркасів тоталітарного гатунку є необхідною умовою соціально-економічної, політичної свободи, а також формування нової ідентичності [23, с. 20].

Тут вже згадувалась концепція П. Коннертона про соціальну пам'ять, що неможлива без відповідних церемоній. «Однак меморіальні церемонії будуть меморіальними лише за умови, які пов'язані з виконанням / перформенсом, певного роду дійством, відтворенням, яке, своєю чергою, не може мислитися поза концепцією звички; а звичку неможливо собі уявити без поняття тілесного автоматизму» [21, с. 18]. Конкретизуючи та наповнюючи її змістом, американський вчений наводить епізод з судом і стратою французького короля Людовика XVI. Дослідник вказує на те, що будь-який режим прагне безповоротно здійснити повну й остаточну заміну старого ладу на новий соціальний лад. Аналогії періоду Другої світової війни він знаходить у Нюрнберзькому процесі.

Для громадян України більш яскравими стали судові процеси над нацистами-злочинцями, що відбувались у Києві та інших містах республіки. На Київському судовому процесі в 1946 р. було заслухано свідчення багатьох мешканців України, які згадували події окупаційної доби, злочини займанців, терор, жертвами якого стали мільйони співвітчизників. Навіть через рік після війни конкретні факти, що підтверджувалися інформацією різних джерел, набули епічного звучання. Переживання трагедії перевищувало за рівнем емоційної напруги відчуття торжества перемоги над нацизмом і фашизмом. Смертний вирок Леєру, Буркхарду, Чаммеру унд Остену, Хейнішу, Валізеру, Труккенброду, Геллерфорту, Кнолю, Беккенгофу, Иземану, Йогшату, Майєру був сприйнятий не тільки як сатисфакція за кривди, заподіяні ворогом, а й як вирок самому нацистському режиму. Крім того, десь другим планом в історичній пам'яті закарбовувались постулати, які легітимізували й глорифікували сталінську систему, його міць. «Перемога буде за нами, ворог буде розбитий!», «Наше діло праве, перемога буде за нами!» – ці та інші гасла виявились реалізованими, що мало остаточно переконати радянське суспільство в стійкості й непереможності радянської влади.

Апелюючи до почуття помсти людей, які втратили рідних та близьких, радянські спецслужби й судові інституції зробили все, аби виявити й покарати всіх справжніх і навіть уявних колаборантів. Оскільки війна принесла важкі страждання переважній більшості людей, дії влади одержали їхню підтримку. І навіть у Західній Україні, де й по завершенню війни тривала боротьба українського самостійницького руху проти сталінського режиму; втомлене від постійної небезпеки і втрат населення бажало повернення до мирного життя. Використовуючи ці очікування, а також поєднуючи засоби шантажу, влада зробила все, аби викоринити паростки, що проростали з вільнолюбного прагнення українства до суверенної державності. Прагнучи позбавити самостійницький рух соціальної бази, каральні органи вдалися до масових депортацій. Ці заходи відклались у колективній та індивідуальній пам'яті жертв режиму як найтрагічніший період їхнього життя.

Однак є ще одна обставина, викликана діями тоталітарного режиму, про яку донині не знає сучасне українське суспільство і політикум. Йдеться про різну групову пам'ять про тогочасні події мешканців регіонів та сіл, доля яких склалась по-різному: одні вирушили в далекі табори ГУЛАГу, а інші (вони також далеко не всі поділяли «ідеали» більшовиків) – залишились на малій батьківщині. Через десятки років вони (на жаль, не всі) знову зустрілись: ті, хто вижив на чужині й не зламався, прагнули повернутися до батьківських джерел і розпочати життя знову. Багато хто з них глибоко в душі несе пекучий біль образ і несправедливості (мовляв,

ми стільки вистраждали, а ви тут співіснували й співпрацювали з тими, хто топтав українські національні ідеали).

Це – не абстрактна проблема. Автор цих рядків зустрічався з людьми, які пережили втрати близьких та рідних, зуміли вистояти у протистоянні з системою, але не змогли вибачити менш сильним та стійким. Таких багато в різних куточках: від волинського Полісся до гірських сіл Карпат. У них – власна пам'ять про ту війну, також не позбавлена міфологізації й ідеологізації, але з дуже великим компонентом того, що відбулося з ними насправді. Можливо тому на них важко вплинути звичайними політичними технологіями, їхню групову пам'ять майже неможливо вмонтувати в колективну пам'ять усього суспільства (наскільки про неї можна вести мову як про цілісну субстанцію).

Але не тільки депортації залишили незагойний слід в пам'яті кількох поколінь. Не менш «дійовими» виявилися інші «засоби впливу», що практикувалися учасниками нерівного протистояння. Будь-яка війна супроводжується пораненнями, каліцтвом, смертю вояків. Але ще ніхто не відміняв певний кодекс честі, зокрема, у поводженні з полоненими чи загиблим супротивником. Друга світова, здається, не має собі рівних за тими не виправданими воєнною (чи будь-якою іншою) необхідністю жорстокостями, до яких вдавалися всі без винятку її учасники. Радянський режим у 1939–1941 рр., а гітлерівський – упродовж окупаційної доби 1941–1944 рр. відмовились від будь-яких самообмежень, супроводжуючи терор акціями, сенс яких виходив за рамки розуміння. Спусковий механізм насильства так і не вдалося повернути у стартове положення й він детонував найвідразливішими проявами людського єства: ненависно до «іншого», ксенофобією, марнославством, владними амбіціями, маніакальною жорстокістю.

Каральні органи (і радянські, й німецькі) в демонстративний спосіб (через повішення) страчували учасників руху Опору й українських самостійників. Привселюдний характер страт мав слугувати засобом вкарбування у свідомість присутніх (та й не тільки їх) приреченість будь-яких спроб опанування чи спротиву, а тим більше – якогось суверенітету, не обмеженою тоталітарною владою. Розпинаючи патріотів (радянських, українських, польських) нацисти й більшовики, вбивали віру людей у можливість справедливого, самостійного устрою. Однак самого ритуалу страти катам було недостатньо. Трупі повішених не дозволялося знімати упродовж кількох днів, а незрідка їхні родичі не могли їх поховати: місця їхнього останнього спочинку не розголошувалися, аби не спричинити патріотичного паломництва. В результаті «військово-чекістських операцій» тіла вбитих українських підпільників виставлялись у районних центрах чи великих селах на привселюдний

огляд. Ці та інші акції мали підсилити залякуючий вплив страт і паралізувати здатність людей вільно мислити та їхню волю до дії.

У цьому логічному ряду перебувають й інші події воєнного часу. Так звана «Волинська трагедія» 1943 р. є яскравим унаочненням того, як реальні події трансформуються в колективну пам'ять польського й українського народів. Першою ознакою цього сегменту пам'яті про українсько-польський конфлікт є його досить помітна міфологізація. З давніх часів протягуються «історії» про «зловісних», затятих «гайдамакуф» та «жорстоких гордовитих ляхів», згадуються лише конфліктні періоди співіснування двох сусідніх народів, педалюються епізоди, що віддзеркалюють непримиренність сторін в обстоюванні власних інтересів, небажання чимось поступитися заради компромісу й виходу на обопільно прийнятні рішення. По-друге, локалізація тривалого протистояння лише Волиню і тільки 1943 р. позбавляє розуміння широкого історичного контексту, причини і передумов вибуху насильства. Адже насправді міжнародна ворожнеча мала глибше коріння і «традицію», ніж обставини Другої світової війни. Взаємне поборення мало місце і до того (на Холмщині, Грубешівщині та в інших регіонах) й після того. Але спалах насильства весною-влітку 1943 р. став вищою точкою взаємної неприязні, що відкарбувалась у свідомості поляків як «людобуйство», здійснене з особливою жорстокістю. Аналогічні образи спливають в пам'яті українців, які стали жертвами польських шовіністів. Та коли розмова ведеться в такому розрізі, поза увагою залишається стрижневий мотив цих дій. А він з обох сторін був однаковим: польські військово-політичні кола були переконані, що західноукраїнські терени після війни мають повернутися до складу Польщі, українці вважали тут польську присутність тимчасовою і такою, що перешкоджає й загрожує реалізації ідеї української національної державності. Примушуючи польське населення залишити територію спільного проживання, українські радикальні сили вдалися до дій, що викликали ланцюгову реакцію жорстокості, жертвами якої ставали цивільні мешканці регіону.

Рації сторін і донині слугують аргументом для пояснення тих чи інших антигуманних вчинків. Але вони неспроможні помітно скорегувати загальний образ цих подій, що стали невід'ємною частиною історичної пам'яті мешканців краю.

Нарешті, ще одна властивість пам'яті про українсько-польську ворожнечу воєнного часу це апріорна переконаність у тому, що головним її винуватцем є протилежна сторона (вона ж визнається й більш жорстокою). Зловісні образи минулого час від часу доповнюються новими документами й свідченнями, публікаціями у пресі, телепрограмами, політичними заходами, громадськими ініціативами. У 2003 році, задовго

до запланованої на Волині зустрічі президента Польщі О. Квасневського та президента України Л. Кучми, деякі польські історики й політичні та громадські діячі розпочали кампанію, спрямовану на дискредитацію українства й односторонніх звинувачень на його адресу. У відповідь в Україні розгорнулася контрпропагандистська робота.

Пригадується, як під час чергової українсько-польської конференції, одне з засідань якої відбувалось у конференц-залі Верховної Ради України, один з народних депутатів час від часу заносив до зали все нові й нові дані про вбивства, й знущання, що їх чинили поляки над українцями (цю інформацію на його доручення поквапливо надсилали з регіону, який він представляв). Він, здається, так і не зрозумів, що вже тоді етап, коли «цифра йшла проти цифри», минув, і йшлося про щось більше, ніж встановлення точної кількості жертв (хоча й необхідність продовження такої роботи ніхто не ставив під сумнів).

Той, хто уважно стежив за цими зусиллями, міг стати свідком того, як «робиться політика пам'яті». До речі, окрім постійних формальних і неформальних консультацій влади й окремих політиків (наприклад, політичної сили, яку тоді очолював В. Ющенко) з науковцями при РНБО України було створено тимчасову експертну групу, до складу якої поряд з представниками влади увійшли провідні вчені й громадянські діячі. Спільними зусиллями й вироблялися формули й пропозиції, що лягли в основу конструкції не тільки політичного курсу, а й політики пам'яті про українсько-польські відносини періоду війни. Слід зазначити, що цьому передували інтенсивні дискусії польських та українських істориків у рамках семінару «Україна – Польща: важкі питання»). На основі їх напрацювань політики зуміли виробити взаємоприйнятні підходи на дипломатичному рівні, що дозволили уникнути закріплення за однією зі сторін конфлікту статусу жертви, а за іншою – ката.

Особливості пам'яті про Другу світову в Україні

Україна має насичену й складну історію. Значні її відрізки становить, так би мовити, спільна історія кількох народів в той чи інший період перебували у складі одних держав (поляки, угорці, чехи, словаки, австрійці, румуни, молдаване, литовці, росіяни, євреї, білоруси та інші у великому Князівстві Литовському, I і II Речіпосполитої, Австро-Угорщині, ЗУНР, УНР, Українській Державі, Чехословаччині, Румунії Карпатській Україні, СРСР та УРСР). У «плавильній печі» історії відбувалися суперечливі процеси взаємного поборення, експансії й взаємозабезпечення культур, економічна конкуренція й інтеграція, міжконфесійні контакти, міжнаціональні тертя й співпраця та спільна боротьба з зовнішніми загрозами. Такий симбіоз багатовимірних факторів

формував калейдоскопічну картину минулого й не менш строкате його віддзеркалення в історичній пам'яті нашого та інших народів, що були об'єктами та суб'єктами цього багатомірного дійства.

Етнічна, мовна, культурна, релігійна, ментальна спорідненість, родинні зв'язки, змішані шлюби, підкріплені цілеспрямованими ідеологічними заходами в епоху тоталітарних режимів, міцно закорінили в масовій свідомості схематичні уявлення про минуле, певні моделі групової поведінки (заснованої переважно на засадах псевдоколективізму та жорсткої ієрархічної субординації). Це сформулювало унікальний цивілізаційний збірний образ – *homo soveticus* – «людина радянська». Сприймаючи цей термін без будь-якої принизливої іронії (і в цьому випадку він цілком придатний як наукове поняття), через його призму можна поглянути на саме явище в усіх його іпостасях. Як продукт специфічного розвитку більшовицької суспільно-політичної системи радянські люди настійно перебували під дією добре продуманої і технологічно відлагодженої ідеологічної обробки. Її мета полягала у досягненні двох взаємопов'язаних цілей: а) формування уніфікованого світоглядного середовища з певною системою цінностей та орієнтацій; б) забезпечення високого рівня мобілізаційної спроможності режиму і мас.

На вирішення цих завдань спрямовувався не тільки спеціально створений агітаційно-пропагандистський апарат, а й усі інші інституції, що так чи інакше були дотичними до «роботи в масах», – громадські об'єднання, творчі спілки, фізкультурно-спортивні товариства, система культурно-освітніх установ тощо. Всі ці процеси ретельно відстежували спецслужби, а контролювали – партійні органи. З санкції останніх відбувалась «ізоляція» й фізичне знищення опозиційних («антирадянських») сил. З часом масовий терор змінився на більш «витончені» засоби «впливу» на інакодумців, але стало це тоді, коли в суспільстві практично була ліквідована критична маса людей, здатних до свідомих, спланованих, організованих дій проти існуючого стану речей. Однак така еволюція зовсім не вплинула на інтенсивність ідеологічної роботи. Більше того, її методи і форми постійно множилися і вдосконалювалися впритул до самого розпаду Радянського Союзу і втрати керівних важелів Комуністичною партією.

Характеризуючи історичну пам'ять радянських людей (притаманної значній частині сучасного українського суспільства), слід зупинитися на таких її рисах.

1. Тоталітарний режим вихолостив здатність суспільства до неполітизованого, критичного сприйняття дійсності, самостійного, незаангажованого мислення, ставлення до запропонованих ідеологічних постулатів. «Колективний» алгоритм поведінки (чи не найяскравіший прояв

одного з принципів «демократичного централізму» – меншість підкорюється більшості – на ділі означав реалізацію неафішованих планів колективного заручництва, нейтралізації колективної волі до спротиву. Зразкова модель поведінки – підтримка всіх спущених згори розпоряджень, схвалення будь-яких рішень керівництва партії та держави (навіть якщо вони розходилися з особистими принципами й уподобаннями), безвідмовна участь у всіх формах демонстрації лояльності щодо існуючого режиму і т. ін. – нав'язувалася всім верствам населення, а будь-які відхилення від неї вважалися виявами девіантної поведінки, що підлягли осуду й остракізму. Ментальний тип радянської людини – це еклектична суміш забобонів, вульгаризованого матеріалізму, штучних обмежень і страху перед порушенням табу, переконаності в перевагах існуючого ладу, глорифікація минулого. Та оскільки на індивідуальному рівні чимало громадян доволі скептично сприймали «успіхи соціалізму» і плани побудови комунізму, спосіб, у який вирішувалися нагальні соціально-економічні проблеми, та організацію суспільно-політичного життя, слід констатувати, що однією зі специфічних рис радянських людей стала подвійна мораль. Евфемізм замінив щире і критичне зізнання, фальшування власної історії та спотворення повсякденних реалій, прибрало здатність «дивитись у вічі правді», «підгонка» цілих сторінок нашого минулого під біографію чергового генсека – критичному осмисленню досвіду попередніх поколінь. Нарцисизм радянського гатунку – один з найпотворніших виявів окозамилування, відсутності критичного ставлення до влади і нав'язаного нею стилю життя, без чого неможливе самоочищення суспільства і його поступ. «Внутрішня еміграція» стала стратегією поведінки на індивідуальному рівні тих, хто розумів сутність і вади створеної більшовиками системи, а «самвидав» – тонким промінцем світла в «темному царстві» брехні, облудності й економічно не підкріпленого популізму. Ця роздвоєність притаманна й історичній пам'яті кількох поколінь у другій половині ХХ ст.

2. «Становий хребет» радянської версії війни, матриця якої формувала колективну пам'ять про неї, становило кілька ідеологічних конструктів. Перший (він же – визначальний) – пов'язаний з ідеологією «Компартія – провідна і спрямовуюча сила, запорука всіх перемог». Це сьогодні вона сприймається зі скепсисом, а в ті часи в ній кодувалися технології, за допомогою яких функціонувала вся Система. Перемога у Великій Вітчизняній війни завдячувалась «мудрому керівництву» партії на чолі з далекоглядним вождем, а вже далі заслуги всіх інших структур та відомих державних та військових діячів розташувалися згідно з неписаним «табелем про ранги». До питання про місце та роль Комуністичної партії слід ще повернутися.

Так само варто окремо сказати про місію незаперечного лідера країни – Й. Сталіна. В його особі більшовицька система знайшла найповніше уособлення. Поєднуючи параноїдальну підозрілість, схильність до інтриги як найдієвішого засобу політичної боротьби, погорду, жорстокість і цинізм зі стратегічною далекоглядністю, витримкою, залізною волею і прагненням йти до кінця заради досягнення мети, «батько всіх народів» умів повернути собі на користь навіть несприятливий розвиток деяких процесів (зокрема, початкового періоду війни). Подолавши шок, що настав у результаті агресії Німеччини та її союзників, якої він не очікував, а також нищівних поразок Червоної армії, вождь знайшов у собі сили надалі діяти розважливо, без різких поворотів та непродуманих рішень. Він виявив готовність учитися і враховувати жорсткі уроки війни. І хоча не всі його військово-політичні ініціативи були досконалыми (а деякі – помилковими), в цілому керована ним держава змогла сповна реалізувати свої мобілізаційні ресурси і вистояти в протистоянні з сильним ворогом, яке спочатку розгорталося так несприятливо. Перемога у війні не тільки відсунула на задній план чи нівелювала у свідомості широкого загалу прорахунки і злочини, санкціоновані особисто Сталіним, а й створила довкола його постаті ореол геніального державного діяча, за якого народ готовий був «йти у вогонь і у воду». Звичайно, сильний емоційний компонент віри в «доброго царя» був пов'язаний, насамперед, з тими невимовними стражданнями, які пережили люди в роки війни. Сталін, провівши їх через усі ці випробування, немов біблійний Мойсей, став утіленням «рятвника нації», сакрального символу, що підживлював віру людей у краще майбутнє, особисту безпеку, давав їм почуття надійності й захисту.

Зовсім не випадково в Росії пошук нової ідентичності був одним із результатів оновлення образу вождя: тепер його називають «ефективним менеджером» і коли абстрагуватися від усіх його діянь, що потребують кримінальної класифікації, то це звучить доволі правдоподібно. Закладаючи таку «цеглинку» замість пощербленого попередніми критиками «культу особи» фрагмента, автори нової концепції, так би мовити, «перезавантажують матрицю» історичної пам'яті сучасних поколінь, яким менше відомо про ту війну і які потребують позитивних образів для формування власних уявлень про неї.

3. Серед іманентних ознак політики пам'яті радянської доби – це її орієнтація на формування стійких образів «ворога». Меншовики, есери, боротьбисти, троцькісти, бухарінці, зинов'євці, куркулі, «церковники», «космополіти», шпигуни всіх спецслужб світу, «дворушники», «переродженці», «українські буржуазні націоналісти» і т. ін. – цей ряд було б продовжувати. «Вороги народу» у всіх можливих іпостасях, у всіх сфе-

рах суспільного життя і соціальних прошарках – це був той необхідний фактор, без якого більшовицькі експерименти завершилися б значно раніше. Пошук і нейтралізація «ворогів народу» перетворилися на процедуру, більше того – такий собі ритуал «очищення» країни від тих, хто заважав її рухові до «світлого майбутнього». Ставши дійовим засобом каналізації негативних настроїв громадян у річище колективної підозрливості, масового психозу шпигуноманії та цькування виявлених «шкідників», правляча верхівка відводила гнів від себе – головного і єдиного винуватця невдач.

Кожен новий етап радянської внутрішньої та зовнішньої політики супроводжувався «виявленням» нової групи «ворогів». Передвоєнні роки дозволили Сталіну взяти на озброєння антифашистську риторичку, хоча в центрі уваги залишалися і старі «мішені» – «країни капіталістичного оточення» (Англія, Франція, а також Польща). В цей самий час в СРСР тривав «Великий терор» і десятки тисяч ні в чому не винних людей приносились у жертву хворобливій уяві Господаря, який у всьому бачив «змови» й «підригну діяльність».

Надзвичайно вразливий для радянського керівництва період – вересень 1939 – середина 1941 рр. – був пов'язаний з необхідністю пояснення агресивних дій проти Польщі, Румунії, Фінляндії.

Напад Німеччини та її союзників на СРСР розширив можливості пошуку «ворогів». Поряд з відразливим оскалом «фашиста» поступово формувалися образи «посібників», «зрадників Батьківщини», для яких вже у 1942 р. (варто згадати, де у цей час пролягала лінію фронту!) була прописана юридична кваліфікація й передбачені засоби покарання з ВМП включно.

Сталін і в цьому випадку примудрився «перегнути палицю»: у зраді звинувачували всіх, хто відступав чи здавався в полон, причому в Кремлі нікого не цікавили обставини, що спричинили ці трагічні явища. Згідно з наказом Ставки ВГК № 270 від 16 серпня 1941 р. командарми 28-ї і 12-ї армій генерали Кузнецов і Понеделін та комкор генерал Кирилов були звинувачені у боягузстві, невмінні й небажанні керувати військами у критичній ситуації. Після звільнення з німецького полону у 1945 р. Понеделін і Крилов перебували під слідством, в 1950 р. були розстріляні за вироком Військової колегії Верховного суду (реабілітовані у 1956 р.). Тавро «зрадник» було на всіх червоноармійцях (а це понад 6 млн осіб), які з різних причин потрапили в полон. Слід мати на увазі, що масова здача радянських військовослужбовців у полон на початковому етапі війни стала наслідком не тільки оперативного-стратегічних прорахунків Ставки й особисто вождя, а й виявом нелояльності до більшовицького режиму: одна справа, коли спротив припиняли частини й підрозділи, що

потрапили в оточення і не змогли прорватися до своїх, інша – коли десятки тисяч погано навчених бійців з власної ініціативи кидали зброю, дезертували в тил чи піднімали руки перед ворогом. Масовий дефетизм став не тільки проявом природного рефлексу самозбереження, а й прихованим свідченням небажання воювати за режим, що приніс народу стільки горя і страждань у 20–30-ті роки.

Для багатьох армій світу в різні часи були притаманні жорсткі санкції стосовно військовослужбовців, що порушують присягу, не виявляють наполегливості у вирішенні поставлених командуванням завдань. Штрафні й загороджувальні підрозділи здавна використовувалися під час збройних конфліктів, що мали впертий чи затяжний характер. У цьому плані заходи радянського командування важко назвати унікальними. Однак, коли поглянути на наказ наркома оборони СРСР № 277 від 28 липня 1942 р. в контексті інших репресивних кроків, він набуває зловісного забарвлення. Адже прямим наслідком вказаних наказів стала соціальна дискримінація близьких родичів тих солдатів та офіцерів, які здалися в полон чи одержали дисциплінарні стягнення. У такий спосіб верхівка країни мстилася тим, хто не виявив особливого бажання проливати за неї кров. А звинувачені у різних «гріхах» несли подвійне покарання.

4. Ще кілька категорій населення були віднесені до «неповноцінних». Поряд з військовополоненими до них потрапили українські оstarбайтери. Відомо, що значна частина з них, особливо на початку війни, поїхала на роботу до Німеччини добровільно. Однак більшість слід вважати «примусовими робітниками», насильно вивезеними до Райху. Вони виконували різноманітну роботу: домашню, в сільському господарстві, на будівництві, у військовій промисловості. Переважно люди молодого віку, українські оstarбайтери зазнали важкі випробування розлукою з рідними, тяжкою працею, каліцтвами й моральними травмами. Багато наших співвітчизників загинуло на чужині. Але й на батьківщині їх очікувала принизлива процедура фільтрації й дискримінаційне, хоча й невидиме, тавро людей «другого сорту».

Аналогічним було ставлення керівництва держави до тих, хто залишився на окупованих територіях. Евакуаційний у 1941 р. процес був організований таким чином, що про людей думали в останню чергу. Найголовнішим завданням вважалося вивезення промислового устаткування, сільськогосподарської продукції, техніки, худоби. На своєчасний виїзд з території, яким загрожувало захоплення, могли розрахувати функціонери різних ланок, партійно-радянська номенклатура, провідні фахівці підприємств, колгоспів і радгоспів, учені, митці. Десятки мільйонів інших громадян залишалися напризволяще, без запасів продовольства, товарів першої необхідності, роботи.

Аби вижити, мешканці окупованих територій змушені були братися за будь-яку роботу, шукати інші джерела поповнення матеріальних запасів. Однак тут їх підстерігала ще одна пастка: на «Великій землі» співпраця з ворогом набувала обрисів кримінально-політичного злочину. При цьому грань між свідомою, ідейною колаборацією та працею задля фізичного виживання була надзвичайно тонкою. Виконання ті ж самих функцій в місцевих органах управління, установах, промислових та сільсько-господарських структурах одержували різну юридичну класифікацію в залежності від того, чи сприяла діяльність реалізації планів окупаційної адміністрації, чи перешкоджала. Зрозуміло, що трактувати їх можна було по-різному в залежності від багатьох суб'єктивних чинників.

5. Сучасний зріз колективної пам'яті про війну дає підстави констатувати її істотну регіональну диференцію і структурованість. Так, за результатами аналітичного звіту про соціологічне дослідження «Ставлення населення України до проблем, пов'язаних із Другою світовою війною», 57 % у якості «вірної для використання в Україні» обрали назву «Велика Вітчизняна війна» (від 28 % в Галичині – до 83 % у Донецькій та 95 % у Харківській областях). З назвою «Друга світова війна» погодилися 32,3 % (від 3,9 % у Харківській – до 68,2 % у Чернівецькій обл.). Цікаво, що вік та освіта респондентів практично не вплинули на результати в першому випадку, й незначною мірою – в другому [8, с. 5].

На запитання «що найбільше вплинуло і впливає на ваше уявлення про Другу світову війну?» 45,7 % опитаних вказали старе покоління, 27,9 % – програми навчально-освітніх закладів, 22,9 % – українські ЗМІ, 19,6 % – радянську спадщину, 10,4 % – російські ЗМІ, 3 % – інше. При цьому російські засоби масової комунікації та радянська спадщина виявилися найменш затребуваним джерелом знань про війну у Києві (відповідно 2,3 % й 1,6 %) і найбільш вагомими у Харківській (23,4 % й 37 %), Донецькій (23,1 % й 12,7 %) та Дніпропетровській (16,2 % та 49,2 %) областях [8, с. 15].

Дехто зверхньо вважає, що переважна більшість сучасників тих буремних подій була «сірою масою», легко керованим «натовпом», неспроможними на індивідуальне осмислення подій, глибокі переживання, широту поглядів людьми. Таке «причісування» під одну гребінку неоднорідної за соціальним складом, освітою, культурним багажем, духовним досвідом, традиціями і звичаями, світоглядними орієнтирами спільноти абсолютно неприпустиме, коли йдеться про рефлексії людей, які пережили війну у різноманітних проявах і формах.

У 1942 р. німецький вчений Р. Гіннус, який побував на території зайнятих гітлерівцями областей України і добре знав реальну ситуацію, доповідав на адресу особливого штабу науки а Берліні про те, що «осо-

биста структура переживань і динамізм українського народу є силами, з якими німецька влада обов'язково повинна рахуватися, оскільки ідеологічні вороги Райху віртуозно володіють методами управління людьми. Населення України не є ані тупим, ані примітивним, а найвищою мірою емоційно реагує на всі події» [31, арк. 15].

А ось ще одна характеристика, деталі якої виразно вказують на специфіку цього «прошарку» українського суспільства. У зведенні 531-ї комендатури тилового району «Південь» (Харківщина) зафіксовано таке спостереження: «Ця інтелігенція принципово не схожа на західноєвропейську. Крім того, що вона суто зовнішньо мало відрізняється від пролетарів, не носить стоячих комірців, рідко голиться, також і хід розвитку та її становище у народі складаються по-іншому, ніж у нас. Український інтелігент Радянського Союзу – це не «універсально» чи класично освічений інтелектуал Європи, а ремісник високої спеціалізації... Ця «інтелігенція» є невибагливою та непоказною і почуває себе робочою частиною своєї нації... Серед приблизно 150 професорів університетів та академіків (серед них учені з іменем) не було жодного, вихідний костюм якого виглядав би краще, ніж робочий одяг німецького робітника» [32, арк. 39, 44–47].

Наведені документи показують, у якому розрізі формувалися уявлення німецьких військових, політичних і наукових кіл про українську інтелігенцію. Саме ці ознаки визначали й історичну пам'ять німців про окуповану Україну та її інтелектуальну еліту.

Однак, коли твердження Р. Гіннуса можна вважати досить точними, то з приводу другого джерела інформації напрошується принаймні два зауваження. Те, що «стоячі комірці» й «метелики» не стали обов'язковим елементом дрес-коду радянської інтелігенції і в мирний час, пояснюється відомими стандартами життя в СРСР у 30-ті роки й ідеалізованим ставленням до зовнішності «буржуазної інтелігенції». Та автори документу дивним чином не помітили того, що умови окупації поставили інтелігенцію України на межу виживання: за продукти харчування вчені, митці й службовці обмінювали меблі, пристойний одяг, речі широкого вжитку, що не могло не позначитись на їхньому зовнішньому вигляді. В самому Харкові більше сотні тисяч людей загинули від голоду та спричинених ним хвороб. То ж чи про престижний одяг їм тоді йшлося?

Разом з тим, в цьому матеріалі в якості ключового концепту, на наш погляд, виступає теза про саму ідентифікацію української інтелігенції як «робочої частини своєї нації». Якщо уточнити у цій фразі одну позицію (інтелігенція Радянської України почувала себе швидше одним зі складових елементів не нації, а суспільства), отримуємо досить точне її місце в системі координат, змодельованих більшовиками. Розвиваючи

цю позицію, можна стверджувати, що усвідомлення саме такого місця інтелектуальної й творчої еліти в суспільстві формувало відповідний світогляд і специфічні моделі поведінки, а отже, й структурні елементи її історичної пам'яті.

Національно ж свідомі інтелігенція (до неї належали деякі представники дореволюційної формації й незначна частина нової, радянської генерації й практично всі інтелектуали і митці приєднаних у 1939–1940 рр. територій), дійсно асоціювала себе насамперед з нацією й більш адекватно усвідомлювала свою суспільну місію, яка передбачала зовсім не другорядні, «робочі», інструментальні, а елітарні функції. Таке сприйняття дійсності визначало чинники формування світобачення й тип історичної пам'яті (зокрема й про війну).

Більшість цих людей емігрувала на Захід на заключному етапі Другої світової і в повоєнний період репрезентувала національну модель історичної пам'яті українців. Частина була репресована сталінським режимом. А дехто глибоко приховував свої переконання й дуже неохоче ретранслював якусь частину власної пам'яті сучасникам і наступникам покоління, допоки Україна не стала незалежною. Саме активна громадянська позиція частини підкупаційного соціуму дала підстави шефу наукових установ фон Франк'є роздратовано назвати Київський політехнічний інститут «розсадником націоналізму», а спроби відновлення Академії наук кваліфікувати як заснування «інституту державності очікуваної самостійної України» [33, арк. 10]. Можна припустити, що в пам'яті вчених старшого покоління закарбувався той факт, що Українська Академія наук була заснована 1918 року за гетьмана П. Скоропадського й присутності німецьких й австрійських військ на території Української Держави. Очевидно, певні сподівання на поновлення цієї інституції пов'язувалися з новим приходом німців у 1941 р.

Навіть в окремих соціальних верствах рельєфно виокремлюються групи, члени яких суттєво відрізнялися характером реакції на політику того чи іншого окупаційного режиму, військового командування, й обирали відмінні одна від одної моделі поведінки.

В аксіологічному сенсі представники цих груп неоднаково визначали головне і другорядне, по-різному формували й сприймали «образ іншого» в цілому та образ конкретного ворога зокрема.

Так, у середовищі інтелігенції України склалося три умовні групи (якщо брати за головний критерій ставлення до радянського й нацистського режимів). До першої належали ті, хто самовіддано, з усталених (незрідка фанатичних) переконань служив радянській владі, вважав соціалістичну систему найбільш прогресивною формою організації суспільства. Ментальна матриця таких людей складалась за ідеологічни-

ми алгоритмами, що генерувалась більшовицьким агітпропом й цементувалась відповідними культурно-освітніми заходами, засобами соціалізації, морального і матеріального стимулювання. «Переконані комуністи», як їх тоді називали, були не єдиними, хто репрезентував цю групу. До неї слід віднести багато позапартійних, зокрема молоді з ідеалістично-романтичним світосприйняттям, вихованих за радянських часів у душі «відданості комуністичним ідеалам, справі Леніна – Сталіна». Априорі засуджуючи наці-фашизм, вони сприйняли нашість ворожих армій та окупацію як особисту й колективну драму. Навіть у найбільш скрутних ситуаціях (на передовій, у ворожому й радянському тилу) вони відзначалися безкомпромісністю, зневажали смерть, виявляючи готовність віддати життя за свої переконання. Перебуваючи на зайнятій гітлерівцями території, ці представники інтелігенції відмовлялися співпрацювати з окупантами й займати посади в економічних і адміністративних структурах, хоча нова влада й виявляла зацікавленість у використанні їхнього професійного та управлінського досвіду. Німецькі чинники вважали таку поведінку «саботажем», кваліфікували її як «бандитизм» й застосовувало відповідні санкції. Так, райхскомісар України Е. Кох закликав своїх підлеглих застосовувати «суворі репресії» проти інтелігенції, «яка тільки критикує» [17].

Другу групу становили члени українських громадсько-політичних інституцій самостійницької організації (гетьманці-державники, прихильники уряду (Державного центру) УНР в екзилі, Організації українських націоналістів, Фронту української революції, Фронту національної єдності та ін.), які вбачали у радянсько-німецькому зіткненні шанс для відродження суверенної національної державності. Принципово важливим у цьому плані слід вважати те, що вони займали активну позицію: власними силами створювали місцеві органи влади відразу після того, як відступали радянські війська, організовували міліцію, налагоджували соціально-господарське, культурно-освітнє, релігійне життя, допомогу жертвам війни тощо. Пізніше, коли гітлерівці опанували ситуацію, українські сили прагнули використати можливості, що з'являлись при виконанні певних посадових функцій в окупаційних структурах, для порятунку своїх однодумців, рідних і близьких, жертв політичного терору, радянських військовополонених; створення перешкод для вивезення молоді на роботи до Німеччини; матеріального забезпечення націоналістичного підпілля і повстанських загонів. Заради історичної правди не слід замовчувати й такої обопільно неприємної сторінки міжнаціональних суперечностей, як використання владних інституцій польським та українським табором для взаємного поборення, що вилилось у криваве протистояння з великими обопільними жертвами.

Жорстокі умови боротьби, нерівне протистояння з гітлерівським і сталінським режимами наклали специфічний відбиток на пам'ять про тогочасні події не тільки їхніх безпосередніх учасників, а й усіх, хто став її свідком чи жертвою. Те, що майже чверть сучасних мешканців Волинської та Рівненської областей (за даними соціологічного опитування) вважають ОУН та УПА «союзниками фашистської Німеччини», свідчить про неоднозначність образу українських націоналістів у колективній свідомості Волині й Полісся [18, с. 10].

До другої підгрупи можна віднести тих, хто у 20–30-х роках жив при радянській владі, але не перейнявся її цінностями й приховано чи відкрито опонував їй, за що був покараний (або мав репресованих родичів чи знайомих). Ображені на більшовицький режим, ці люди з ідейних міркувань йшли на співпрацю з окупантами, жадаючи сатисфакції. Певну частину цієї категорії становили науковці й службовці, які мали за радянської влади певний професійний і соціальний статус, але з суто меркантильних міркувань «змінити прапори» й обрали модель поведінки, що гарантувала виживання в ті буремні часи.

Специфічні риси пам'яті про війну мали сільські й міські жителі, адже корінним питанням існування в роки війни та окупації стали джерела надходження харчових продуктів чи коштів, за які їх можна було купити. Село, попри весь тягар податків, контингентів реквізиції, мародерства усе ж таки мало більший доступ до продуктів харчування. Мешканці міст змушені були вирішувати цю проблему у всякому разі у свій спосіб.

Історична пам'ять як об'єкт політики і функція держави

Колективна пам'ять надзвичайно чутлива до різноманітних впливів і тому є об'єктом конструювання (в гірших випадках нею маніпулюють). М. Хальбвакс вказував на властивість пам'яті зберігатися в залежності від дії на її носія різних чинників. Подібно до того, як К. Голдейн зазнав, що «кожне нове покоління має писати власну історію», М. Хальбвакс звертав увагу на те, як нові панівні соціальні групи надавали минулому нових значень. Володіючи важелями влади, вони намагалися закріпити в суспільстві свідомості відповідні маркери, що позначили найважливіші події. Апологети постмодернізму вже трактували історичну пам'ять як функцію влади, що визначає, як саме подавати минуле [15, с. 11].

А. Томпсон висловив переконання у тому, що політична боротьба, окрім усього іншого, є боротьбою за пам'ять суспільства. На прикладі творення австралійського міфу про Першу світову війну він переконливо довів: історична пам'ять є інструментом держави, яка визначає, що з минулого слід пам'ятати і як його репрезентувати, а що – піддати

забуттю [29, с. 189–202]. «Те, що люди пам'ятають про минуле, а також те, що вони про нього забувають, є одним з ключових елементів їхньої не-свідомої ідеології», – наголошував К. Уайкем. Держава цілеспрямовано впроваджує в життя свої ідеологічні, особисті переживання і погляди членів суспільства. Потреба у відповідному змісті колективної пам'яті є настільки вагомою, що держава легітимізує себе через навіювання і прищеплення суспільству певної системи цінностей. При цьому, навіть ви-найдені новим традиціям надається ореол сталих, старих, незважаючи на фіктивності таких операцій [13].

Численні приклади того, як це робилося в радянську епоху, можна віднайти у книзі С. Єкельчика «Імперія пам'яті». Кремль за власними вподобаннями змінював версії національної історії українців. Українські радянські ідеологи та інтелектуали при цьому намагалися вирішити два взаємосуперечливі завдання: захистити свою національну міфологію, з одного боку, та підтримати російсько-радянський метанаратив – з іншого. В якості інструментів, якими оперувала влада, наводяться наукові праці, політичні промови, романи, п'єси, опери, картинки, пам'ятники, свята і ритуали сталінської епохи. Дослідник акцентує увагу на тому, що, при всьому розмаїтті засобів маніпулювання масовою свідомістю, більшовицька «імперія пам'яті» трималася на залякуванні, що було основною метою терору режиму проти власного народу [19, с. 29, 32].

Історична пам'ять – це своєрідна субстанція, що функціонує за власними законами, але чутливо реагує на політичну кон'юнктуру, прирощення наукового знання, міжнародні події і навіть природні катаклізми.

Сьогодні в політизованих публікаціях можна зустріти перестороги перед «ескалацією ревізії історичної пам'яті». Однак слід мати на увазі, що як і багато інших суспільних феноменів історична пам'ять пульсує своїми особливими алгоритмами, незрідка вибухаючи емоційними рефлексіями, а потім знову повертається до розміреного ритму. І приводом для такої сейсмічності може стати один влучний посыл, що збуджує ланцюгову реакцію мільйонів людей і має тривалий резонанс, а то й практичні наслідки.

Вказані обставини на повний зріст ставлять необхідність проведення детально змодельованої, продуманої політики пам'яті. Її, так би мовити, «воєнний» сегмент є одним з найбільш «вибухонебезпечних» і те, що відбувається нині у цій сфері, слід сприймати як виклики і навіть загрози безпеці України.

Враховуючи викладене вище, слід сформулювати загальні підходи та принципи реалізації державної політики пам'яті, що дозволяли б не тільки своєчасно реагувати на її еволюцію, а й передбачати можливі пі-

кові фази, збурення масової свідомості за допомогою політтехнологій та всіма іншими засобами, а також адекватно на них реагувати.

Державна політика національної пам'яті має базуватися на засадах загальноцивілізаційних цінностей, гуманізму, демократії й світоглядного плюралізму, сприяти консолідації української нації, зміцненню державності та її авторитету на міжнародній арені. Водночас вона має враховувати традиційні типи ментальності, що склались в окремих регіонах України і сповідувати диференційовані підходи, які б унеможливили спекуляції та штучне протистояння пам'яті мешканців різних регіональних, національних, конфесійних і політичних груп.

Атестация (репрезентація, позиціонування) історичної пам'яті громадян України повинна відштовхуватися від нашої власної історії і мати в цьому сенсі україноцентричний характер. Це зовсім не означає відмови від інтеграції в загальну картину історичної пам'яті всіх інших етнічних компонентів: російського, єврейського, польського і т.п.

Нав'яність в Україні двох типів пам'яті про війну, що конфронтують, роблять можливості пошуку об'єднуючої (в чомусь компромісної) моделі доволі обмеженими. Апеляція певних політичних сил до ветеранів та сучасників війни з метою їхньої експлуатації в якості електорату постійно загострює больові точки, нав'язує громадськості дискусії, наслідки яких заздалегідь можна передбачити: як правило, вони несуть не соціальне примирення, зближення позицій, прагнення до продовження діалогу обох моделей пам'яті, а лише провокують розкол у суспільстві, пролонгують функціонування штампів та ідеологізованих стереотипів. Ситуацію погіршує систематичне підживлення цього протистояння ззовні. Прагнучи не втратити вплив на проросійські радянські цінності (зокрема, ветеранів війни та праці), певні політичні кола з-за кордону вносять суттєві корективи (коли не сказати більше) в процес переосмислення й переживання нашої історії. За цим стоять цілком реальні сценарії дезінтеграції України, і при цьому певна структура історичної пам'яті відіграє роль детонатора.

Домінуючими, стрижневими елементами несучої конструкції національної пам'яті про війну мають стати: а) положення про вирішальну роль, яку народ України поряд з іншими народами відіграв у перемозі над нацизмом, фашизмом і мілітаризмом. Лише відсутність суверенної державності не дозволила Україні стати повноцінним членом Антигітлерівської коаліції, хоча громадяни УРСР репрезентували Радянський Союз у його збройних силах, завдяки зусиллям яких ворог був розбитий; б) усвідомлення епічної жертвовності й самозреченості народу України. Понад 8 млн громадян республіки полягли на фронтах і в результаті терору окупантів. Спільною трагедією усіх народів України

стало масове знищення слов'ян, Голокост євреїв, геноцид ромів. Агресори завдали економіці, соціально-культурній сфері України величезних збитків. Відновлення промислового, сільськогосподарського потенціалу, системи охорони здоров'я, освіти й культури тривало майже десятиліття. Демографічні втрати (близько 13 млн чол.) заклали диспропорції в статеву структуру населення, знизили його природну репродуктивність і викликали низку негативних соціальних процесів (сирітство, алкоголізм та інші). Посттравматичний синдром став одним з чинників морально-психологічного стану більшості тих, хто пережив війну.

Ще одним наріжним каменем, відправною точкою політики пам'яті про Другу світову війну має стати положення про те, що український народ воював одночасно як проти нацизму й фашизму, так і проти більшовицького тоталітарного режиму. Ця дихотомія пояснюється всім ходом історичного розвитку, особливостями формування української політичної нації. Понад 6 млн громадян республіки воювали у складі Червоної армії проти вермахту та союзних йому армій. Героїзм і численні жертви на фронті закріпили за українцями почесне місце серед народів, уряди яких створили Антигітлерівську коаліцію.

Водночас сотні тисяч, коли не мільйони, українців були противниками сталінської системи. Не всі вони виявили готовність вступити у відкриту боротьбу з ним, але знайшлося чимало тих, хто зі зброєю в руках упродовж 40–50-х років бився проти тиранії. Помста режиму була жорстокою: сотні тисяч учасників українського самостійницького руху загинули в боях і тюрмах, а їхні рідні та близькі були депортовані у східні райони СРСР.

Ця суперечлива ситуація була викликана однією причиною – відсутністю суверенної Української держави, у зв'язку з цим її слід вважати органічним результатом антиукраїнської політики «сусідів» (Росії, Польщі, Румунії, Угорщини, Чехословаччини) у першій половині ХХ ст.

У зв'язку з цим перебуває завдання «зближення» у свідомості сучасних громадян суспільної функції учасників бойових дій: тих, хто воював у формі Червоної армії, і тих, хто бився в лавах УПА. Всі вони захищали майбутнє України: одні від нацистського, другі – від більшовицького терору.

Радянський і український різновиди патріотизму насправді мають більше схожих, аніж відмінних рис. Основу того й іншого типу патріотизму становила відповідальність за долю Батьківщини. Перед цим на другий план відступають різні технології формування патріотичних якостей у радянських людей і тих, хто поділяв ідеї самостійництва.

Подальших зусиль вимагає утвердження думки про те, що Друга світова війна стала черговим етапом боротьби за суверенну українську

державність. Самостійницький рух, що склався з різних військово-політичних сил та інституцій (ОУН, УПА, УГВР, ФНС, ФУР та інші), був органічним продовженням українського національно-визвольного руху XIX – поч. XX ст.

Суспільно-політична репрезентація українського самостійницького руху має виходити також з визнання того, що це було виявом природного у першій половині XX ст. права нації на самовизначення, визнаного більшістю цивілізованого співтовариства основоположним для розвитку всіх націй.

Зовнішньо-і внутрішньополітичні обставини склалися таким чином, що боротьбу за Українську соборну суверенну державу довелося вести всіма можливими засобами: ідеологічними, дипломатичними, військовими. Ця боротьба здійснювалась на три фронти: проти радянського, нацистського тоталітарних режимів та польських військово-політичних формувань і вимагала крайнього напруження сил, мужності, витривалості, ідейної переконаності. Разом з тим ця сторінка нашої історії сповнена трагічними епізодами, розколом ОУН з усім негативними наслідками, українсько-польським протистоянням, протидією радянізації західного регіону республіки, в результаті якого страждали цивільні громадяни.

70-та річниця початку Другої світової війни викликала сплеск дискусій та явно політичних спекуляцій. Захід продовжує зусилля, спрямовані на дискредитацію зовнішньої політики Радянського Союзу у 1939–1940 рр. Натомість правонаступниця СРСР – Російська Федерація обстоює позицію про правомірність кроків Сталіна на міжнародній арені у зв'язку з загрозами, викликами політикою західних демократій та їхніх «менших» союзників. В обох дискусіях дістається всім: Лондону й Парижу за Мюнхенську змову й політику «умиротворення» Гітлера; Варшаві – за агресивні наміри щодо Радянського Союзу під прикриттям могутніх покровителів; Москві – за «пакт Молотова–Ріббентропа», що кваліфікується як «відповідь на ситуацію, за якої не виходило іншим способом гарантувати безпеку країни» [26, с. 300]. Прибалтійські держави піддаються критиці за акції неповаги до пам'яті радянських воїнів, які визволяли край і полягли в боротьбі з нацизмом. Як і українці, прибалтійці чують з Москви закиди в тому, що вони засуджують «пакт Молотова–Ріббентропа», адже саме завдяки йому вони дістали територіальні прирощення. Останні твердження не можна залишити без коментарів.

Російські автори навмисно чи несвідомо не розводять дві речі: 1) подаючи територіальні набутки Сталіна у 1939–1940 рр. як благо для України, вони нічого не кажуть про те, що мотивація вождя мала суто геополітичне коріння, а не була пов'язана з інтересами українства; 2) «підмов-

ляючи» критиків політичного курсу Кремля «відмовитися» від територіальних прирощень, такі автори «забувають» про Гельсінкські угоди, які ніхто не відміняв: у них чітко закріплено статус-кво повоєнних кордонів, як результат Ялтинсько-Постдамських домовленостей. Отже, ще раз слід наголосити: критика політики Радянського Союзу, Німеччини, що зрештою створила передумови вибуху Другої світової війни, зовсім не означає відмови від Ялтинсько-Потсдамської системи, що стала основою повоєнного світового устрою.

Водночас всі, хто обирає події Другої світової війни в якості диспозиції для звинувачень іншої сторони, політичних інтриг і з'ясування стосунків, мають пам'ятати: в історії слід шукати уроки, а не прецеденти. Інакше ситуація може набути непрогнозованого розвитку і тоді світ знову опиниться на краю прірви.

З викладеного вище можна вивести кілька практичних рекомендацій.

Ситуація, що склалась у сфері історичної пам'яті, вимагає постійного моніторингу й всебічного аналізу, результати якого мають стати підставою подальшого генерування політики держави у цьому напрямі.

Не викликає сумніву наявність зовнішніх загроз та чинників, що вимагають адекватного реагування. Спільна історія ще не є пропуском на територію національної пам'яті українців, тому всіляке обмеження таких втручань є одним з нагальних завдань відповідних структур.

Першочерговими завданнями державних органів є актуалізація історичних знань у формі підтримки вітчизняних наукових, освітніх, культурних програм та інституцій, що популяризують їх серед різних категорій населення України, видавничих проєктів, ЗМІ.

З метою забезпечення сучасних наукових підходів до вироблення основних засад, форм, методів та змісту державної політики пам'яті існує потреба у створенні (на постійній чи контрактній основі) спеціалізованої робочої групи з істориків, політологів, психологів, соціологів, митців, фахівців іншого профілю, на яку покладалася б теоретична розробка проблем колективної пам'яті та підготовка практичних рекомендацій для державних установ та відомств.

Лише комплексний підхід до цієї справи здатний забезпечити сучасні методи до формування передумов реалізації політики пам'яті як одного з дійових інструментів організації суспільства і важливого чинника безпеки держави.

Список використаних джерел:

1. Aries P. *L'Homme devant la mort* / P. Aries. – Paris, 1977. – 642 p.
2. Assmann J. *Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*. – München, 1992 – 344 s.

3. Assmann J. Kollektives Gedächtnis und kulturelle Identität / J. Assmann // Kultur und Gedächtnis / Hg. v. J. Assmann, T. Hölscher. – Frankfurt a M., 1988. – pp. 9–19.
4. Droysen J. G. Historik / J. G. Droysen / Hg v. P. Leyh. – Stuttgart–Bad Cannstatt, 1977. – 532 s.
5. Fentress J., Wickham C. Social Memory / J. Fentress, C. Wickham. – Oxford, 1992. – 229 p.
6. Halbwach M. Les cadres sociaux de la memoire / M. Halbwach. – Paris, 1925. – 299 p.
7. Warburg A. M. Ausgewählte Schriften und Würdigungen / A. M. Warburg // Hg v. D. Wuttke, Baden-Baden, 1992 (3. Aufl).
8. Аналітичний звіт за результатами соціологічного дослідження «Ставлення населення України до проблем, пов'язаних із Другою світовою війною». – К., 2009.
9. Арнаутова Ю. А. Культура воспоминания и история памяти // Ю. А. Арнаутова. История и память. Историческая культура Европы до начала Нового времени / Под ред. Л. П. Репиной. – М.: Круг, 2006. – С. 47–55.
10. Арнаутова Ю. Е. От меморія к «истории памяти» / Ю. Е. Арнаутова // Одиссей. – М.: Наука, 2003. – С. 170–198.
11. Арьес Ф. Человек перед лицом смерти / Ф. Арьес. – М.: Прогресс, 1992.
12. Артюх В. Зміст поняття історична пам'ять на тлі українських реалей / В. Артюх [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://soippo.narod.ru/documents/konfzhuk/artuh.doc>.
13. Винайдення традиції / За ред. Ерика Гобсбаума і Теренса Рейнджера / Пер. з англ. Микола Климчук. – К.: Ніка-Центр, 2005. – 448 с.
14. Вебер М. Избранные произведения / М. Вебер. М., 1990. – 808 с.
15. Грінченко Г. Г. Усна історія – теорія, метод, джерело / Г. Г. Грінченко // Невигадане. Усні історії остарбайтерів / Авт.-упор. ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко – Х., 2004. – С. 10–32.
16. Гири П. История в роли памяти? / П. Гири // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. – Вып. 14. – М., 2005. – С. 115–123.
17. Голос Волині – 1942. – 25 березня.
18. Сосніна К. В. Міжнародна конференція «Друга світова війна та відтворення історичної пам'яті в сучасній Україні» / К. В. Сосніна // Архіви України. – 2009. – № 6. – С. 305–307.
19. Єкельчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві / С. Єкельчик. – К.: Критика, 2008. – 304 с.
20. Зенкин С. Свидетели, историки, филологи (Заметки о теории) / С. Зенкин // НЛЮ. – 2005. – № 74. – С. 557–565.
21. Коннертон П. Як суспільства пам'ятають / П. Коннертон. – К.: Ніка-Центр, 2004. – 184 с.
22. Лоуэнталь Д. Прошлое – чужая страна / Д. Лоуэнталь / Перев. с англ. А. В. Говорунова. – СПб: Владимир Даль. Русский остров, 2004. – 624 с.
23. Нора П. Всемирное торжество памяти / П. Нора // Неприкосновенный запас. – 2005. № 2–3 (40–41).
24. Репина Л. П. Коллективная память и мифы исторического сознания / Л. П. Репина / Сотворение Истории. Человек–Память–Текст / Отв. ред. Е. А. Вишленкова. – Казань: КГУ, 2001. – С. 321–343.

25. Рикёр П. Память, история, забвение / П. Рикёр / Перев. с фр. И. И. Блауберг, И. С. Вдовиной. – М.: Изд-во гуманитарной литературы, 2004. – 728 с.

26. Сенявский А. С., Сенявская Е. С. Вторая мировая война и историческая память: образ прошлого в контексте современной геополитики / А. С. Сенявский, Е. С. Сенявская // Завтра может быть уже поздно. – Вестник МГИМО. – М., 2009. – С. 299–310.

27. Смелзер Н. Социология / Н. Смелзер / Пер. с англ., ред. В. Ядов. – М.: Феникс, 1998. – 688 с.

28. Соколов А. В. Социальная память / А. В. Соколов // Общая теория социальной коммуникации [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://scep sis.ru/librarylid580.html>

29. Томпсон А. Легенда об АНЗАКе: исследуя национальную мифологию и память в Австралии / А. Томпсон // Хрестоматия по устной истории. – Спб., 2003 – с. 189–202.

30. Хаттон П. История как искусство памяти / П. Хаттон / Перев. с англ. В. Ю. Быстрова. – Спб: Владимир Даль, 2003. – 420 с.

31. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 127.

32. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. КМФ-8. – Оп. 2. – Спр. 337.

33. ЦДАВО України. – Ф. 3206. – Оп. 5. – Спр. 4.

Лисенко А. Е. Украинское измерение Второй мировой войны через призму исторической памяти

Статья посвящена теоретическим и практическим аспектам генезиса и функционирования исторической памяти о Второй мировой войне. Рассматриваются вопросы, связанные с особенностями коллективной и индивидуальной памяти о тех событиях, а также основных направлениях государственной коммеморационной политики.

Ключевые слова: Вторая мировая война, нацизм, Украина, оккупация историческая память, мемориализация, коммеморация.

Lysenko O. E. Ukrainian Dimension of the Second World War through the Prism of Historical Memory

This article is devoted to the theoretical and practical aspects of the genesis and functioning of the historical memory about the World War II. The problems associated with features of collective and individual memory of those events, and the main directions of the commemoration policy are viewed.

Keywords: World War II, Nazism, Ukraine, occupation, historical memory, memorization, commemoration.